

गृत्समद (आङ्गिरसः शौनहोत्रः पश्चाद्) भार्गवः शौनकः। १-२ वायुः, ३ इन्द्रवायू ४-६ मित्रावरुणौ, ७-९ अश्विनौ, १० विराट्, ११ त्रिष्टुप्

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि। नियुत्वान्सोमपीतये ॥ २.०४१.०१

वायो- वातेत्याधिभौतिके। प्राणेत्याध्यात्मिके। नियुत्वान्- नियोजिताश्चसम्पन्नः। प्राणप्रणालीभूताश्चयुक्तः सन्। सोमपीतये- रसानुभूतये। ये। ते- तव। सहस्रिणः- प्रभूताः। रथासः- रथा लक्ष्यप्रापकगतिप्रतीकाः। तेभिः- तैः। आ गहि- आगच्छ ॥१॥

नियुत्वान्वायवा गह्यं शुक्रो अयामि ते। गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २.०४१.०२

नियुत्वान्- प्राणप्रणालीभूताश्चवान् सन्। वायो- प्राण। आ गहि- आगच्छ। अयम्- एषः। शुक्रः- शुद्धो रसः। ते- त्वदर्थम्। अयामि- गृहीतः। सुन्वतः- रसनिष्पादकस्य। गृहम्- सन्न। गन्ता- याता। असि- भवसि ॥२॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः। आ यातं पिबतं नरा ॥ २.०४१.०३

अद्य- इदानीम्। नरा- नेतारौ। इन्द्रवायू- इन्द्र ईशनाधिदेवता। वायुः प्राणाधिदेवता। नियुत्वतः- प्राणप्रणालीयुक्तस्य। गवाशिरः- चिद्रश्मिमिश्रितस्य। शुक्रस्य- शुद्धरसस्यानुभूतये। आ यातम्- आगच्छतम्। पिबतम्- अनुभवतम् ॥३॥

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा। ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ २.०४१.०४

मित्रावरुणा- मित्रः स्नेहाधिदेवता वरुणः प्रकृतिनियतिभूतसत्याधिदेवता। ऋतावृधा- प्रकृतिनियतिभूतसत्यवर्धकौ। वाम्- युष्मदर्थम्। अयम्- एषः। सोमः- रसः। सुतः- निष्पन्नः। इह- अत्र। मम- मे। हवम्- आह्वानम्। श्रुतम्- शृणुतम् ॥४॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे। सहस्रस्थूण आसाते ॥ २.०४१.०५

राजानौ- स्वामिनौ रज्जकौ । अनभिद्रुहा- अद्रोहौ । सहस्रस्थूणे- सहस्रस्तम्भमण्डपे । उत्तमे- श्रेष्ठे । सदसि । ध्रुवे- नित्ये । आसते- उपविशतः ॥५॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती। सचेते अनवह्वरम् ॥ २.०४१.०६

ता- तौ । सम्राजा- राजानौ । घृतासुती- दीप्तभोगौ । आदित्या- अखण्डप्रकृतिजौ । दानुनस्पती- दानपालकौ । अनवह्वरम्- अकुटिलं भावनम् । सचेते- सङ्गच्छतः ॥६॥

गोमदूषु नासत्याश्वावद्यातमश्विना। वर्ती रुद्रा नृपाय्यम् ॥ २.०४१.०७

नासत्यौ- सत्यस्वरूपौ । अश्विना- प्राणेशनशक्तिप्रतीकौ । रुद्रा- वेगिनौ । वर्तिः- सुमार्गेण । अश्ववत्- तुरगवत् । गोमत्- चिद्रश्मियुक्तम् । नृपाय्यम्- नृभिः पातव्यं सोमं रसं प्रति । सु- सुष्ठु । यातम्- आगच्छतम् ॥७॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षद्वषण्वसू। दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ २.०४१.०८

वृषण्वसू- सम्पद्वर्षकौ । यत्- यद्धनम् । परः- दूरस्थम् । अन्तरः- अन्तिकस्थं वा । दुःशंसः- दुष्कीर्तिः । रिपुः- शत्रुः । मर्त्यः- नरः । न आदधर्षत्- यथा न बाधते तथा कुरुतम् ॥८॥

ता न आ वोळ्हमश्विना रयिं पिशङ्गसंदृशम्। धिषण्या वरिवोविदम् ॥ २.०४१.०९

धिषण्या- हे धारणाकुशलौ । अश्विना- हे प्राणेशौ । ता- तादृशौ युवाम् । पिशङ्गसंदृशम्- नानारूपम् । वरिवोविदम्- श्रेष्ठलम्भकम् । रयिम्- दानयोग्यधनम् । नः- अस्मदर्थम् । आ वोळ्हम्- आवहतम् ॥९॥

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभी षदप चुच्यवत्। स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ २.०४१.१०

इन्द्रः- परमेश्वरः । महत्- महतीम् । भयम्- भीतिम् । अभि सत्- अभिभवति । अप चुच्यवत्- अभिच्यावयेत् । सः- असौ । हि- खलु । विचर्षणिः- विशेषद्रष्टा ॥१०॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं नशत्। भद्रं भवाति नः पुरः ॥ २.०४१.११

इन्द्रः- परमेश्वरः। नः- अस्मान्। मृळयाति- आनन्दयति। पश्चात्- अनन्तरम्। नः- अस्मान्।
अघम्- पापम्। न नशत्- न प्राप्नोति। नः- अस्माकम्। पुरः- प्रत्यक्षतः। भद्रम्- कल्याणम्।
भवाति- भवति ॥११॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत्। जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ २.०४१.१२

शत्रून्- रिपूणाम्। जेता- जयशीलः। विचर्षणिः- विशेषद्रष्टा। इन्द्रः- परमेश्वरः। सर्वाभ्य
आशाभ्यः- सर्वादिगवर्तिभ्यः सर्वप्रजाभ्य इति भावः। सम्प्रदानार्थः। अभयम्- भयराहित्यं
भयविरोधिधैर्यं वा। परि- परितः। करत्- करोतु ॥१२॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हवम्। एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ २.०४१.१३

विश्वे देवासः- सर्वे देवाः। आ गत- आगच्छत। मे- मम। इमम्- एतम्। हवम्- आह्वानम्।
शृणुत। इदम्- एतत्। बर्हिः- दर्भासनं चित्तासनं वा। आ षीदत- उपविशत ॥१३॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः। एतं पिबत काम्यम् ॥ २.०४१.१४

अयम्- एषः। मत्सरः- तृप्तिकरः। तीव्रः- उद्गूर्णः। मधुमान्- मधुरो रसः। शुनहोत्रेषु-
सुखकराह्वानयुक्तोपासकेषु। वः- युष्मदर्थं कल्पितः। एतम्- एनम्। काम्यम्- इष्टम्। पिबत-
अनुभवत ॥१४॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः। विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ २.०४१.१५

इन्द्रज्येष्ठाः- इन्द्रनाथाः। मरुद्गणाः- प्राणविशेषाः। देवासः- द्योतनशीलाः। पूषरातयः-
पुष्टिधनाः। विश्वे- सर्वे। मम- मे। हवम्- आह्वानम्। श्रुत- शृणुत ॥१५॥

अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति।

अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ २.०४१.१६

अम्बितमे- मातृश्रेष्ठे । नदीतमे- नदीश्रेष्ठे । देवितमे- देवताश्रेष्ठे । सरस्वति- रसचोदनाधिदेवते ।
अप्रशस्ताः- साधुप्रीतिरहिताः । इव । स्मसि- स्मः । अम्ब- मातः । प्रशस्तिम्-
साधुप्रीणनाख्यसुकीर्तिम् । नः- अस्मभ्यम् । कृधि- कुरु ॥१६॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितायूषि देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ २.०४१.१७

त्वे- त्वयि । देव्याम् । सरस्वति- हे रसचोदनदेवते । विश्वा- सर्वाणि । आयूषि- जीवनानि । श्रिता-
श्रितानि । शुनहोत्रेषु- सुखाह्वानकारिषु । मत्स्व- तृप्ता भव । देवि । नः- अस्मभ्यम् । प्रजाम्-
धर्मसन्ततिम् । दिदिद्धि- देहि ॥१७॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुहति ॥ २.०४१.१८

सरस्वति- रसचोदनदेवते । वाजिनीवति- शोभनगतियुक्ते । ऋतावरि- प्रकृतिनियतियुक्ते । या- ये
मन्त्राः । ते- तव । मन्म- मननीयाः । प्रिया- प्रियाः । देवेषु । गृत्समदाः- ज्ञानानन्दाः । जुहति-
समर्पयन्ति । इमा- एतान् । ब्रह्मा- मन्त्रान् । जुषस्व- सेवस्व ॥१८॥

प्रेता यज्ञस्य शम्भुवा युवामिदा वृणीमहे । अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ २.०४१.१९

यज्ञस्य- सङ्गतिकरणस्य देवपूजायाः दानस्य । शम्भुवा- मङ्गलेन । युवाम् । प्रेताम्-
प्रगच्छताम् । हव्यवाहनम्- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यवाहकम् । अग्निम्- पावकं क्रतुम् । च ।
आ वृणीमहे ॥१९॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्मद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २.०४१.२०

द्यावा पृथिवी- द्यावापृथिव्यौ । नः- अस्माकम् । सिध्मम्- स्वर्गसाधकम् । दिविस्पृशम्-
हृदयाकाशस्पर्शिनम् । यज्ञम् । अद्य- इदानीम् । देवेषु । यच्छताम्- नियच्छताम् ॥२०॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः। इहाद्य सोमपीतये ॥ २.०४१.२१

वाम्- युवयोः। उपस्थम्- अन्तिके। अद्रुहाः- अद्रोहाः। यज्ञियाः- पूज्याः। देवाः। इह- अत्र।

अद्य- इदानीम्। सोमपीतये- रसानुभूतये। आ सीदन्तु- उपविशन्तु ॥२१॥